

*Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи,
краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині*

Олександр ДЕМ'ЯНЮК

**Вплив роду Острозьких на суспільно-політичну
історію українських земель у XIV-XVII ст.**

З проголошенням незалежності України змінилися не лише оцінки історичних подій, а й визначення в них ролі та місця окремих історичних особистостей. Дослідники, окрім суспільно-історичних процесів, почали вивчати долі історичних осіб та поєднувати їх діяльність з розвитком української державності. Продовжують з'являтися публікації, автори яких зазначають провідне місце окремих діячів у розвитку історико-політичних процесів на українських територіях.

Можна виділити з десятків родин, які залишили помітний слід в українській історії. Їх представники обіймали важливі державні пости, приймали важливі політичні рішення, які мали як позитивні, так і негативні наслідки для їх сучасників. Поряд з тим слід зазначити, що в українській історії було чимало постатей, які особібно своєю працею впливали на суспільно-політичні процеси на окремих українських територіях.

Одним із найяскравіших прикладів державницької значимості була історія роду Острозьких. Серед його представників були державні діячі, священослужителі, військові. За три століття Острозькі стали не лише найзаможнішою родиною на українських землях, але й мали значний вплив на політичну ситуацію у Східній Європі.

Наукова дискусія про походження роду Острозьких триває й понині, так як немає беззаперечних свідчень з історії волинського краю першої половини XIV ст. Більшість дослідників родоводу Острозьких розділилися у визначенні його першовитоку між родинами Гедиміновичів та Рюриковичів-Мономаховичів.

Відстоюючи версію литовського походження княжого роду Острозьких, П. Петров, а згодом і Ю. Пузина зазначали, що Вітовт не міг віддати у спадкове володіння Острог, Заслав та навколишні території представнику іншого роду крім Гедиміновичів [1, 76].

Прибічники іншої версії, серед яких ґрунтовими дослідженнями відзначаються праці І. Мицька [2] та Л. Войтовича [3], виводять родовід Острозьких від волинської гілки Мономаховичів. Чи Роман Данилович (за Л. Войтовичем), чи Мстислав Данилович (за І. Мицьком) – предтеча князів Острозьких.

Першою відомою особою роду Острозьких середньовічні документи подають нам князя Данила з Острога. Деякі дослідники називають його

одним із організаторів повстання проти польського короля Казимира III Великого у 1341 р. Однак М. Грушевський, вивчаючи цей факт, зазначає, що в описі тих подій Яном з Чарнкова (архидиякон з Гнездно) зазначено, що повстання підняли воєвода перемишльський Дедько та Данило з Острова (Daniele de Ostrow) [4, 24-25]. Якщо врахувати, що похід короля був здійснений у галицькі землі, а також відстань між Перемишлем і Острогом (більше 200 км по прямій), то можемо констатувати, що князь з волинського міста малоімовірно був організатором виступу галицької знаті. Разом з тим Волиню в той час, принаймні, до 1349 р., керував литовський князь Любарт, який вів особну від польського короля політику.

Про те, що між обома князями були добрі відносини, свідчать наступні факти. Данило Острозький закладає і будує Острозький замок, який був потужною фортецею у середньовічній державі. Не здійснюючи в той період активної власної політичної діяльності, князь з Острога не міг спорудити фортецю без погодження із князем волинським Любартом. У 1366 р. князь Данило Острозький разом з владикою луцьким, воєводою луцьким та двома боярами виступив свідком підписання грамоти Любартом [5, 19], що також є свідченням дружніх стосунків між обома князями.

Завдяки зміцненню позицій при дворі волинського князя Любарта князю Острозькому вдавалося приймати участь в управлінні волинськими землями та одержувати за службу нові земельні наділи. Близько 80-х рр. XIV ст. Данило Острозький передав Острог у володіння своєму старшому сину Федору, започаткувавши тим становлення роду і зростання маєтностей князів Острозьких.

Федір Данилович Острозький зумів закріпитися в Острозі та поширити свої володіння на інші волості південно-східної Волині. Ймовірно, що подальшому посиленню політичних позицій роду Острозьких та збільшенню маєтностей сприяло налагодження тісних відносин князя Федора з польським королем Ягайлом. Останній у цей час намагався поширити свою владу на території Волині, де тоді ще князував Любарт. По смерті Любарта король Ягайло почав надавати удільним волинським князям грамоти на право князування. Син Любарта Федір, який успадкував волинські землі, не мав можливості протистояти процесу розпаду своїх володінь на дрібні уділи.

Восени 1386 р. король Ягайло надав князю Острозькому Федору грамоту на управління його землями, чим перевів його в категорію безпосередніх васалів своїх і корони Польської [4, 164]. У 1390 р. король Ягайло, а у 1393 р. королева Ядвіга грамотами підтверджували право князів Острозьких на володіння містами Острог, Заслав, Корець, Хлопотин з прилеглими до них територіями.

У 30-х роках XV ст. Федір Острозький виявив неабиякий хист воєнначальника. У 1432 р. він очолив ним же набране і озброєне, військо у боротьбі Свидригайла проти польського короля Ягайла-Владислава. Виступаючи союзником та прибічником Свидригайла, князь Острозький намагався допомогти йому стати великим князем в обмін на посилення своїх позицій на Волині.

Біля 1440 р. князь Федір постригся у ченці Києво-Печерського монастиря під іменем Феодосій. У Дальніх печерах він вів праведне життя, став схимником. За свідченнями М. Грушевського, ченцями стали й інші представники родини Острозьких, зокрема, брат князя Федора – Олексій та дружина Агрипіна Бродівська [6, 308-309].

Зазначимо, що Федір Острозький не лише посилив позиції роду Острозьких на Волині та півночі Поділля, але й зумів проявити нові риси для цього князівського роду: хист полководця та духовне спрямування. Зусиллями князя Федора рід Острозьких став у середині XV ст. найбагатшим та найвпливовішим православним волинським князівським родом.

Спадкоємець маєтностей Острозьких, син князя Федора Василь значну увагу приділив облаштуванню батьківських володінь. Він перебудував Острозький замок, заклав Дерманський монастир, звів Заславську фортецю та оборонні споруди в Дубно. Продовжив він батьківську лінію і по відношенню до Польщі, підтримуючи боротьбу князя Свидригайла та відстоюючи незалежність Волині та Литви [7, 1902].

Будучи намісником туровським, князь Василь поширював ідеї соборництва русько-українських земель, розбудовував систему фортифікаційних споруд на підвладних йому територіях. Така позиція наймолодшого із синів князя Федора непокоїла польську верхівку, однак давала можливість протистояти набігам татар у коронні землі.

Розділивши землі Острозького князівства між своїми синами, князь Василь тим самим започаткував появу нового князівського роду – Заславських. По смерті Василя Острозького в Острозі залишився князювати син Іван, а його брат Юрій (у деяких джерелах – Георгій) успадкував Заслав.

Іван Острозький перейняв організаторські здібності у свого батька. Не зважаючи на те, що у середині XV ст. успадковані ним території були меншими, ніж за життя князя Василя, він зумів розширити межі своїх володінь, скуповуючи у прилеглих територіях Волині та Поділля нові села та землі. Окрім того, князь Іван проявив себе як талановитий воєначальник, успішно протидіюючи набігам татар у межі Волині. Разом з тим він проводив виважену політику по відношенню до Польської корони. До смерті у 1466 р., залишаючись православним, князь Іван піднімав престиж батьківської віри, закладаючи нові храми та протидіюючи засиллю на своїх землях католицизму.

Його син та спадкоємець володінь князів Острозьких Костянтин відзначився насамперед військовою звитягою. З молодих років ще за часів короля Яна I Ольбрахта він брав участь у військових походах. Будучи брацлавським, вінницьким, луцьким та звенигородським старостою, Костянтин Острозький змушений був постійно боронити ці землі від набігів татар. Він розробив і застосував нову тактику ведення бою з татарами: на ворога нападали, коли той повертався, обтяжений здобиччю і бранцями, втративши мобільність та маневреність [8, 71].

10 серпня 1497 р. за перемогу над Махмет-Гіреєм під Очаковим Костянтин Острозький був удостоєний звання Великого гетьмана, начальника всіх воєнних сил Великого Князівства Литовського [9, 167]. Після цього він неодноразово очолював литовське військо у боротьбі проти татар та московитів.

Найбільш вдалі битви проти татар Костянтин Острозький провів у 1507 р. під Луцьком, у 1512 р. під Вишневцем, у 1527 р. під Ольшаницею, звільнивши загалом більше 55 тисяч бранців. Вдалі бої проводив князь Костянтин проти московського війська. Після вологодсько-московського полону (1500-1507 рр.) він зумів завдати йому нищівних поразок під Оршею у 1514 р., де було розбито військо московських воєвод І. Челядніна та М. Голиці.

Загалом дослідники називають близько 60 вдалих військових походів Костянтина Острозького. При цьому він зазнав лише дві поразки: у 1500 р. від московського війська під Ведрошею та у 1519 р. від татар під Сокалем. За військові звитяги Великий гетьман з військом двічі проходив через тріумфальну арку – у Варшаві та Вільно.

Великого значення князь Острозький надавав спорудженню оборонних укріплень. На початку XVI ст. він зміцнив оборонні споруди Дубно, Острога, Рівного, Дорогобужа, Звягеля, Чуднова, створивши таким чином своєрідний суцільний оборонний рубіж.

Свої військові заслуги князь Костянтин використовував в інтересах православної церкви та місцевого населення. Ним були побудовані храми у Турові, Дятлові, Смоленичах, Вільно, Дермані, Острозі, інших населених пунктах. Окрім того, він часто виступав оборонцем православ'я перед польським королем Сигізмундом I.

Окремі уривчасті дані свідчать про те, що князь Острозький виступав поборником культурно-освітнього розвитку на підвладних йому землях. Зокрема є здогадки дослідників про підтримку ним друкарів Ф. Скорини та Ш. Фіоля, передачу Києво-Печерському монастирю друкарського обладнання та шрифтів.

По смерті Костянтина Острозького князівство і титули брацлавського та вінницького намісника успадкував старший син князя – Ілля. За дев'ять років свого князювання він займався в основному господарськими справами, примножуючи багатство роду Острозьких. Після смерті князя у віці тридцяти років його спадкоємицею стала дочка Гальшка (Єлизавета). народжена після батькової смерті.

Складна життєва доля не дозволила їй належним чином розпоряджатися статками князів Острозьких. У 1573 р., повернувшись на батьківщину, вона передала свої права на маєтності Острозьких батьковому брату Василю.

Острог, який на той час перебував у володінні А. Ласського, вдалося «малою кров'ю» повернути під владу князя Василя Острозького. Саме з цим іменем пов'язане відродження слави роду Острозьких. Окрім Острога, він володів значними територіями на Волині, Київщині, Поділлі, Галичині, а також у Чехії та Угорщині. Щоправда, лише у 1574 р. князю Острозькому вдалося повністю повернути у свою власність батьківські землі.

З середини 1540-х років Василь Костянтинович Острозький починає іменуватися в офіційних документах батьковим ім'ям – Костянтин. З однієї сторони, взявши нове ім'я, він віддавав шану батькові, з іншої – ототожнював себе з величчю кращих представників князівського роду Острозьких.

На відміну від батька, князь Василь-Костянтин не мав видатних військових успіхів. Його метою було зміцнення своєї влади як у власних землях, так і у державному середовищі Речі Посполитої. З 1550 р. він став старостою володимирським і маршалком волинським. Значному посиленню позиції князя у політичному житті держави стало його призначення київським воєводою у 1559 р.

Серед державницьких ідей князя Василя-Костянтина у 60-х рр. XVI ст. переважало прагнення рівноправного входження Русі-України до складу Польської держави. У цьому питанні він спочатку солідаризувався з потужною литовською князівською родиною Радзівілів, а після Люблінського сейму 1569 р., де литовці зазнали поразки, почав проводити свою особну політику. Поступово, зміцнюючи своє становище, він зосередився на розбудові та захисті своїх маєтків.

Двоjakим було ставлення Василя-Костянтина Острозького до козаків. З однієї сторони, він прекрасно розумів роль їх у відсічі татарських набігів, особливо у 1575-1578 рр., коли йому довелося захищати південні кордони держави. У той же час князь Острозький виступив проти повстання К. Косинського та не підтримав селянсько-повстанський рух С. Наливайка.

Антиунійній діяльності Василя-Костянтина присвячено чи не найбільше досліджень. Заслуги князя перед православною церквою величезні. Завдяки

*Вплив роду Острозьких на суспільно-політичну історію
українських земель у XIV-XVII ст.*

активній роботі йому вдалося зберегти східне православ'я наприкінці XVI ст. Значна культурна діяльність князя Острозького не обмежувалася заснуванням Острозької слов'яно-греко-латинської академії та Острозької друкарні. Вона була значно глибшою, хоча й не носила системного характеру.

Після смерті Василя-Костянтина Острозького управління родовими маєтностями перейшло до Івана (Януша) Острозького. Вихований у католицькому середовищі, він думав і діяв як католик, хоча й православних не переслідував. Назбиравши титулів: староста білоцерківський, богуславський, черкаський, канівський, переяславський, воєвода волинський та каштелян краківський, він зумів ще більше розширити володіння князів Острозьких. Однак, померши бездітним, не залишив спадкоємців роду Острозьких.

Таким чином, можемо констатувати, що рід Острозьких залишив помітний слід в українській суспільно-політичній історії XIV-XVII ст. Володіючи значними економічними важелями, князі Острозькі впливали на розстановку політичних сил в Східній Європі протягом трьох століть.

Література

1. Петров П.Н. История родов русского дворянства: В 2-х т. – Т.1. – М.: Современник, 1991.
2. Мицько І. Синодики монастирів як унікальне джерело української генеалогії: князі Острозькі // Лавра. – 1999. – № 2. – С. 49-56.
3. Войтович Л. Родина князів Острозьких // Записки НТШ. – Т. 231. – 1996. – С. 355-367.
4. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. – Т.4. – К.: Наукова думка, 1993.
5. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. – Т.5. – К.: Наукова думка, 1994.
6. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. – Т.6. – К.: Наукова думка, 1995.
7. Л.В. [Винар Л.] Острозькі // Енциклопедія українознавства. В 11 т. – Т. 5. – Л.: НТШ імені Т. Шевченка, 1996. – С.1901-1902.
8. 100 найвідоміших українців // За заг. ред. Ю. Павленка. – К.: ТОВ “Автограф”, ТОВ “КД “Орфей”, 2005.
9. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). – Л.: Світ, 1992.